

भूगोल

इयत्ता दहावी

भारताचे संविधान

भाग ४ क

नागरिकांची मूलभूत कर्तव्ये

अनुच्छेद ५१ क

मूलभूत कर्तव्ये – प्रत्येक भारतीय नागरिकाचे हे कर्तव्य असेल की त्याने –

- (क) प्रत्येक नागरिकाने संविधानाचे पालन करावे. संविधानातील आदर्शांचा, राष्ट्रध्वज व राष्ट्रगीताचा आदर करावा.
- (ख) स्वातंत्र्याच्या चळवळीला प्रेरणा देणाऱ्या आदर्शांचे पालन करावे.
- (ग) देशाचे सार्वभौमत्व, एकता व अखंडत्व सुरक्षित ठेवण्यासाठी प्रयत्नशील असावे.
- (घ) आपल्या देशाचे रक्षण करावे, देशाची सेवा करावी.
- (ङ) सर्व प्रकारचे भेद विसरून एकोपा वाढवावा व बंधुत्वाची भावना जोपासावी. स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला कमीपणा आणतील अशा प्रथांचा त्याग करावा.
- (च) आपल्या संमिश्र संस्कृतीच्या वारशाचे जतन करावे.
- (छ) नैसर्गिक पर्यावरणाचे जतन करावे. सजीव प्राण्यांबद्दल दयाबुद्धी बाळगावी.
- (ज) वैज्ञानिक दृष्टी, मानवतावाद आणि जिज्ञासूवृत्ती अंगी बाळगावी.
- (झ) सार्वजनिक मालमत्तेचे जतन करावे. हिंसेचा त्याग करावा.
- (ञ) देशाची उत्तरोत्तर प्रगती होण्यासाठी व्यक्तिगत व सामूहिक कार्यात उच्चत्वाची पातळी गाठण्याचा प्रयत्न करावा.
- (ट) ६ ते १४ वयोगटातील आपल्या पाल्यांना पालकांनी शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून द्याव्यात.

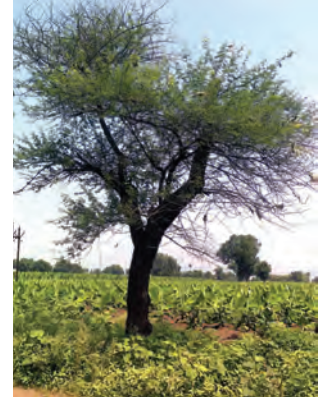
भारत व ब्राझील मधील विविध प्राणी व वनस्पती

वड

मकाऊ

बाभूळ

सुसर

सुंद्रीची वने

मगर

आमर (ऑर्किड)

बिबट्या

फ्लेमिंगो

बारशिंग

आशियाई सिंह

प्युमा

शिसव

शासन निर्णय क्रमांक : अभ्यास-२११६/(प्र.क्र.४३/१६) एसडी-४ दिनांक २५.४.२०१६ अन्वये स्थापन करण्यात आलेल्या समन्वय समितीच्या दि. २९.१२.२०१७ रोजीच्या बैठकीमध्ये हे पाठ्यपुस्तक सन २०१८-२०१९ या शैक्षणिक वर्षापासून निर्धारित करण्यास मान्यता देण्यात आली आहे.

भूगोल

इयत्ता दहावी

आपल्या स्मार्टफोनवरील DIKSHA App द्वारे पाठ्यपुस्तकाच्या पहिल्या पृष्ठावरील Q.R. Code द्वारे डिजिटल पाठ्यपुस्तक व प्रत्येक पाठामध्ये असलेल्या Q.R. Code द्वारे त्या पाठासंबंधित अध्ययन-अध्यापनासाठी उपयुक्त दृक्श्राव्य साहित्य उपलब्ध होईल.

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे.

प्रथमावृत्ती :

२०१८

दुसरे पुनर्मुद्रण :

२०२१

© महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे ४११००४.

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळाकडे या पुस्तकाचे सर्व हक्क राहतील. या पुस्तकातील कोणताही भाग संचालक, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ यांच्या लेखी परवानगीशिवाय उद्धृत करता येणार नाही.

भूगोल विषय समिती :

डॉ. एन. जे. पवार, अध्यक्ष
डॉ. सुरेश जोग, सदस्य
डॉ. रजनी माणिकराव देशमुख, सदस्य
श्री. सचिन परशुराम आहेर, सदस्य
श्री. गौरीशंकर दत्तात्रय खोबरे, सदस्य
श्री. र. ज. जाधव, सदस्य-सचिव

भूगोल अभ्यास गट :

डॉ. हेमंत मंगेशराव पेडणेकर
डॉ. कल्पना प्रभाकरराव देशमुख
डॉ. सुरेश गेणूराव साळवे
डॉ. सावन माणिकराव देशमुख
श्रीमती. समृद्धी मिलिंद पटवर्धन
डॉ. संतोष विश्वास नेवसे
डॉ. हणमंत लक्ष्मण नारायणकर
श्री. संजयकुमार गणपत जोशी
श्री. पुंडलिक दत्तात्रय नलावडे
श्री. पोवार बाबुराव श्रीपती
श्री. अतुल दीनानाथ कुलकर्णी
श्रीमती. कल्पना विश्वास माने
श्री. पदमाकर प्रल्हादराव कुलकर्णी
श्री. संजय श्रीराम पैठणे
श्री. श्रीराम रघुनाथ वैजापूरकर
श्री. ओमप्रकाश रतन थेटे
श्री. शांताराम नथू पाटील
श्री. सागर राजु ससाणे
श्री. रामेश्वर सदाशिवराव चरपे
श्री. गुलजार फकिरमोहम्मद मनियार
श्रीमती शोभा सुभाष नागरे
श्रीमती मंगला गुडे विश्वेकर

चित्रकार : श्री. भट्ट रामदास बागले

मुखपृष्ठ व सजावट : श्री. भट्ट रामदास बागले

नकाशाकार : श्री. रविकिरण जाधव

अक्षरजुळणी : मुद्रा विभाग, पाठ्यपुस्तक मंडळ,
पुणे.

कागद : ७० जी.एस.एम. क्रीमवोव्ह

मुद्रणादेश : एन्/पिबी/२०२१-२२/(९०,०००)

मुद्रक : मे. अमृता प्रिंटर्स अँड बाइंडर्स प्रा. लि.,
पुणे.

निर्मिती :

श्री. सच्चितानंद आफळे, मुख्य निर्मिती अधिकारी
श्री. विनोद गावडे, निर्मिती अधिकारी
श्रीमती मिताली शितप, सहायक निर्मिती अधिकारी

प्रकाशक

श्री. विवेक उत्तम गोसावी
नियंत्रक
पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ,
प्रभादेवी, मुंबई-२५.

भारताचे संविधान

उद्देशिका

आम्ही, भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम
समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडविण्याचा
व त्याच्या सर्व नागरिकांस:

सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्याय;
विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा
व उपासना यांचे स्वातंत्र्य;
दर्जाची व संधीची समानता;

निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा
आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा
व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता
यांचे आश्वासन देणारी बंधुता
प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून;

आमच्या संविधानसभेत

आज दिनांक सव्वीस नोव्हेंबर, १९४९ रोजी
याद्वारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित
करून स्वतःप्रत अर्पण करित आहोत.

राष्ट्रगीत

जनगणमन-अधिनायक जय हे
भारत-भाग्यविधाता ।
पंजाब, सिंधु, गुजरात, मराठा,
द्राविड, उत्कल, बंग,
विंध्य, हिमाचल, यमुना, गंगा,
उच्छल जलधितरंग,
तव शुभ नामे जागे, तव शुभ आशिस मागे,
गाहे तव जयगाथा,
जनगण मंगलदायक जय हे,
भारत-भाग्यविधाता ।
जय हे, जय हे, जय हे,
जय जय जय, जय हे ॥

प्रतिज्ञा

भारत माझा देश आहे. सारे भारतीय
माझे बांधव आहेत.

माझ्या देशावर माझे प्रेम आहे. माझ्या
देशातल्या समृद्ध आणि विविधतेने नटलेल्या
परंपरांचा मला अभिमान आहे. त्या परंपरांचा
पाईक होण्याची पात्रता माझ्या अंगी यावी म्हणून
मी सदैव प्रयत्न करीन.

मी माझ्या पालकांचा, गुरुजनांचा आणि
वडीलधाऱ्या माणसांचा मान ठेवीन आणि
प्रत्येकाशी सौजन्याने वागेन.

माझा देश आणि माझे देशबांधव यांच्याशी
निष्ठा राखण्याची मी प्रतिज्ञा करीत आहे. त्यांचे
कल्याण आणि त्यांची समृद्धी ह्यांतच माझे
सौख्य सामावले आहे.

प्रस्तावना

विद्यार्थी मित्रांनो,

दहावीच्या वर्गात तुमचे स्वागत आहे. भूगोल विषय तुम्ही इयत्ता तिसरी ते पाचवी परिसर अभ्यासातून, तसेच इयत्ता सहावी ते नववी भूगोलाच्या पाठ्यपुस्तकातून शिकला आहात. इयत्ता दहावीसाठी भूगोलाचे नवीन पाठ्यपुस्तक तुमच्या हाती देताना आनंद वाटतो आहे.

तुमच्या अवतीभवती अनेक घटना घडत असतात. तुम्हांला सामावून घेणारा निसर्ग ऊन, पाऊस, थंडीच्या रूपाने तुम्हांला सारखा भेटत असतो. अंगाशी खेळणारी वाऱ्याची झुळूक तुम्हांला आल्हाददायक वाटत असते. अशा अनेक नैसर्गिक घटना, निसर्ग इत्यादींचे स्पष्टीकरण भूगोल विषयाच्या अभ्यासातून मिळते. भूगोल तुम्हांला सतत निसर्गाकडे नेण्याचा प्रयत्न करतो. भूगोल विषयात सजीवांचा निसर्गाशी तसेच एकमेकांशी होणाऱ्या आंतरक्रियांचा अभ्यास केला जातो.

या विषयातून तुम्ही पृथ्वीच्या संदर्भात अनेक मूलभूत संकल्पना यापूर्वी शिकल्या आहेत. तुमच्या रोजच्या जीवनाशी निगडित असणारे अनेक घटक तुम्हांला या विषयातून समजून घेता आले आहेत. त्याचा तुम्हांला भविष्यात नक्की उपयोग होईल. या विषयातून आपण आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आंतरक्रियांचाही अभ्यास केला आहे.

हा विषय शिकण्यासाठी निरीक्षण, आकलन, विश्लेषण, चिकित्सक विचार ही कौशल्ये महत्त्वाची आहेत. ती नेहमी वापरा, जोपासा. नकाशे, आलेख, चित्राकृती, माहिती संप्रेषण, तक्ते इत्यादी या विषयाच्या अभ्यासाची साधने आहेत. ती हाताळण्याचा सराव करा. या पाठ्यपुस्तकातून तुम्हाला ही संधी दिली आहे.

या पाठ्यपुस्तकाचे स्वरूप इयत्ता नववीपर्यंत शिकलेल्या संबोधांची उजळणी करणे असे आहे. ही उजळणी करताना यापूर्वीच्या पाठ्यपुस्तकात शिकलेल्या बाबी तुम्हांला नक्की उपयोगी पडतील. त्या विसरू नका बरे ! या पाठ्यपुस्तकात भारत आणि ब्राझील दोन देशांची तुलनात्मक वैशिष्ट्यपूर्ण मांडणी केली आहे, ती तुम्हांला नक्की आवडेल.

तुमच्या प्रतिक्रिया आम्ही नेहमी सकारात्मकतेने घेत असतो, तेव्हा त्या नक्की पाठवा.

आपल्या सर्वांना मनःपूर्वक शुभेच्छा !

(डॉ. सुनिल मगर)

संचालक

पुणे

दिनांक : १८ मार्च २०१८, गुढीपाडवा

भारतीय सौर दिनांक : २७ फाल्गुन १९३९

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व
अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे.

क्षमता विधाने

अ.क्र.	क्षेत्र	घटक	क्षमता विधाने
१.	सामान्य भूगोल	१.१ स्थान व विस्तार	<ul style="list-style-type: none"> विशिष्ट प्रदेशाविषयीच्या माहितीचे संकलन व तुलना करता येणे. भौगोलिक माहितीच्या आधारे किंवा त्याविषयी विविध प्रश्न विचारता येणे. एखाद्या प्रदेशाच्या स्थान-विस्ताराबाबत नकाशा व प्रतिमांवर वृत्तजाळी मांडून उत्तरे देता येणे.
२.	प्राकृतिक भूगोल	२.१ प्राकृतिक रचना	<ul style="list-style-type: none"> प्रदेशासंदर्भाने भौगोलिक माहितीद्वारे अनुमाने व अंदाज करता येणे. एखादा प्रदेश व त्या सभोवतालचा प्रदेश यांच्यातील प्राकृतिक घटकांतील साम्य व भेद स्पष्ट करता येणे. भौगोलिक संदर्भाच्या तुलना केल्यानंतर विविध प्रश्नांची उत्तरे देता येणे. एखादा प्रदेश कोणत्या कारणामुळे वेगळा दिसून येतो हे शोधता येणे.
		२.२ हवामान	<ul style="list-style-type: none"> प्रदेशासंदर्भाने भौगोलिक अनुमाने व अंदाज करण्यासाठी माहितीचे संकलन करता येणे. इतर प्रदेशांच्या संदर्भाने एखाद्या विशिष्ट प्रदेशाबद्दल प्रश्न तयार करता येणे व त्या संदर्भाने शोध घेता येणे.
		२.३ जलरूप	<ul style="list-style-type: none"> नैसर्गिक प्रणालीमधील संबंधांबाबत भाष्य करता येणे.
		२.४ नैसर्गिक वनस्पती व प्राणी	<ul style="list-style-type: none"> वेगवेगळ्या प्रदेशांमधील आकृतीबंधांचे वर्गीकरण व परीक्षण करता येणे. पर्यावरणीय समस्या जाणून त्यावर उपाय सुचविणे. प्रदेशातील नैसर्गिक वनस्पती व प्राणी यांचे अधिवास असण्याची कारणे सांगता येणे.
३.	मानवी भूगोल	३.१ लोकसंख्या	<ul style="list-style-type: none"> 'लोकसंख्या' या बाबीचे मापन करता येणे व त्यातील कल (Trends) तपासता येणे. मानवी लोकसंख्येतील आंतरसंबंध, सहकार्य व कलह यांच्यावर आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि सामाजिक प्रक्रियांचा पडणाऱ्या प्रभावाचे परीक्षण करता येणे. स्थानिक व विभागीय जनसमूहाच्या विकासावर परिणाम करणारे घटक सांगता येणे. स्थलांतराशी संलग्न असलेले चल (variable) घटक शोधता येणे. एखादा प्रदेश कोणत्या कारणामुळे वेगळा दिसून येतो हे शोधता येणे.
		३.२ वस्ती	<ul style="list-style-type: none"> पर्यावरणात बदल केल्यामुळे काही ठिकाणी विकास तर काही ठिकाणी समस्या निर्माण होतात हे सांगता येणे. वस्तीचे आकृतिबंध व भौगोलिक पर्यावरण यांचे परीक्षण करून सहसंबंध सांगता येणे. सांस्कृतिक आकृतिबंध, प्राकृतिक प्रणाली व आर्थिक परस्परावलंबित्व या संदर्भाने अंदाज बांधता येणे.
		३.३ भूमी उपयोजन	<ul style="list-style-type: none"> संसाधनांच्या वापराबाबत अद्ययावत धोरणे व कार्यक्रम या संदर्भाने भाष्य करता येणे. भूमी उपयोजनाचा भविष्यवेधी अंदाज बांधता येणे व त्यासंबंधी निष्कर्ष काढता येणे. एखादा प्रदेश व त्या सभोवतालचा प्रदेश यांच्यातील प्राकृतिक भूगोलासंदर्भात साम्य - भेद स्पष्ट करता येणे व उपयोगिता सांगता येणे.
		३.४ व्यवसाय	<ul style="list-style-type: none"> आर्थिक परस्परावलंबित्वाचे आकृतिबंध (Pattern) व आंतरजोड ओळखता येणे. मानवी क्रियांवर कोणते प्राकृतिक घटक परिणाम करतात हे शोधता येणे. एखाद्या प्रदेशातील प्राकृतिक पर्यावरणाचा तेथील अर्थकारण, संस्कृती व व्यापार यांवर होणारा परिणाम विशद करता येणे. एखादा प्रदेश कोणत्या कारणामुळे वेगळा दिसून येतो हे शोधता येणे.
		३.५ वाहतूक व संदेशवहन	<ul style="list-style-type: none"> माल, सेवा व तंत्रज्ञान यांच्यामुळे एखाद्या प्रदेशातील विविध स्थाने एकमेकांस जोडली जातात, ते सांगता येणे. आदान-प्रदान, सहसंबंध, देव-घेव यांचा गाभा मानवी हालचालीशी निगडित असतो, हे जाणणे. नकाशावरून अनुमान करणे व निष्कर्ष काढणे.
४.	प्रात्यक्षिक भूगोल	क्षेत्रभेट	<ul style="list-style-type: none"> इतर प्रदेशांच्या संदर्भाने एखाद्या विशिष्ट प्रदेशाबद्दल प्रश्न तयार करता येणे व त्या संदर्भाने शोध घेता येणे. भौगोलिक साधनांचा वापर प्रश्नांची उत्तरे मिळवण्यासाठी करता येणे. मिळविलेल्या माहितीचे सादरीकरण करता येणे.

- शिक्षकांसाठी -

- ✓ पाठ्यपुस्तक प्रथम स्वतः समजून घ्यावे.
- ✓ हे पाठ्यपुस्तक शिकवण्यापूर्वी मागील सर्व इयत्तांच्या पाठ्यपुस्तकांचा संदर्भ घ्यावा.
- ✓ प्रत्येक पाठातील कृतीसाठी काळजीपूर्वक व स्वतंत्र नियोजन करावे. नियोजनाशिवाय पाठ शिकवणे अयोग्य ठरेल.
- ✓ अध्ययन-अध्यापनामधील 'आंतरक्रिया', 'प्रक्रिया', 'सर्व विद्यार्थ्यांचा सहभाग' व आपले सक्रिय मार्गदर्शन अत्यंत आवश्यक आहे.
- ✓ शाळेमध्ये असलेली भौगोलिक साधने आवश्यकतेनुसार वापरणे, हे विषयाच्या सुयोग्य आकलनासाठी गरजेचे आहे. त्या अनुषंगाने शाळेतील पृथ्वीगोल, जग, भारत, राज्य हे नकाशे; नकाशासंग्रह पुस्तिका, तापमापक इत्यादींचा वापर अनिवार्य आहे, हे लक्षात घ्यावे.
- ✓ पाठांची संख्या मर्यादित ठेवली असली, तरीही प्रत्येक पाठासाठी किती तासिका लागतील याचा विचार करण्यात आलेला आहे. अमूर्त संकल्पना अवघड व क्लिष्ट असतात, म्हणून अनुक्रमणिकेत नमूद केलेल्या तासिकांचा पुरेपूर वापर करावा. पाठ थोडक्यात आटपू नये. त्यामुळे विद्यार्थ्यांवर बौद्धिक ओझे न लादता विषय आत्मसात करण्यास त्यांना मदत होईल.
- ✓ इतर सामाजिक शास्त्रांप्रमाणे भौगोलिक संकल्पना सहजगत्या समजणाऱ्या नसतात. भूगोलाच्या बहुतेक संकल्पना या शास्त्रीय आधारावर व अमूर्त बाबींवर अवलंबून असतात. गटकार्य, एकमेकांच्या मदतीने शिकणे या बाबींना प्रोत्साहन द्यावे. त्यासाठी वर्गरचना बदलावी. विद्यार्थ्यांना शिकण्यासाठी जास्तीत जास्त वाव मिळेल अशी वर्गरचना ठेवावी.
- ✓ सांख्यिकीय माहितीवर प्रश्न विचारू नयेत. त्याऐवजी सांख्यिकी माहितीच्या आधारे दिसणाऱ्या कलांवर किंवा आकृतिबंधांवर भाष्य करण्यास सांगावे.
- ✓ सदर पाठ्यपुस्तक रचनात्मक पद्धतीने व कृतियुक्त अध्यापनासाठी तयार केलेले आहे.
- ✗ सदर पाठ्यपुस्तकातील पाठ वर्गात वाचून शिकवू नयेत.
- ✓ संबोधांची क्रमवारिता लक्षात घेता, अनुक्रमणिकेनुसार पाठ शिकवणे विषयाच्या सुयोग्य ज्ञाननिर्मितीसाठी संयुक्तिक ठरेल.
- ✓ 'माहीत आहे का तुम्हांला?' हा भाग मूल्यमापनासाठी विचारात घेऊ नये.
- ✓ पाठाच्या शेवटी पाठामध्ये नव्याने आलेल्या भौगोलिक संकल्पना स्पष्ट केल्या आहेत.
- ✓ पाठ्यपुस्तकातील 'क्यू आर कोड' वापरावा. तुम्ही स्वतः तसेच विद्यार्थ्यांनी या संदर्भाचा वापर करणे अपेक्षित आहे. या संदर्भ-साहित्याच्या आधारे तुम्हांला पाठ्यपुस्तकाबाहेर जाण्यास नक्कीच मदत होईल. हे विषय सखोल समजण्यासाठी विषयाचे अवांतर वाचन नेहमीच उपयोगी असते, हे लक्षात घ्या.
- ✓ मूल्यमापनासाठी कृतिप्रवण, मुक्तोत्तरी, बहुपर्यायी, विचारप्रवर्तक प्रश्नांचा वापर करावा. पाठांच्या शेवटी स्वाध्यायात यांचे काही नमुने दिलेले आहेत. पाठांतरावर आधारित प्रश्न विचारू नयेत.
- ✓ पृष्ठ ३५ आणि ६० वरील आराखडे छयाप्रत करून वापरावेत.

दहावीचे हे पाठ्यपुस्तक तयार करताना तुलनात्मक अभ्यासाची आवश्यकता लक्षात घेतली गेली. या पाठ्यपुस्तकात किमान दोन प्रदेश असावेत, तसेच देशांमधील प्रादेशिक तुलना टाळावी असेही ठरले. देशांचा विचार करता एक देश भारत असणार हे निश्चित होते; पण दुसरा देश कोणता घ्यावा यावर बराच विचार झाला व त्यासाठी खालील बाबी विचारात घेतल्या गेल्या.

- देश अति विकसित किंवा अविकसित नसावा.
- वेगळ्या गोलार्धातील असावा.
- तो एकाच खंडातील नसावा.
- भारताशी बरेचसे साम्य असलेला; परंतु भारतापेक्षा वेगळ्या धाटणीचा असावा.
- भारताप्रमाणे सांस्कृतिक व प्राकृतिक विविधतेने नटलेला असावा.
- किमान एका जागतिक दबाव गटाचा भारतासह सदस्य असावा.

- भारताप्रमाणे समुद्रकिनारा लाभलेला असावा.
- भारताप्रमाणे प्रजासत्ताक शासनप्रणाली असणारा असावा.
- ऐतिहासिक पार्श्वभूमीत काही समान स्थळे असावीत.
- इयत्ता नववीपर्यंत झालेल्या संबोधांचे उपयोजन दोन्ही देशांसाठी एकाच पातळीवरून करता येईल असा असावा.
- अभ्यास करताना दोन्ही देशांतील तुल्यबळता लक्षात येईल.

या सर्व बाबींच्या आधारे या अभ्यासासाठी ब्राझील देशाची निवड केली. भौगोलिक संबोधांचे उपयोजन प्रदेशावर एकाकी पद्धतीने केल्यास त्यातील रंजकता राहत नाही. त्यामुळे प्रादेशिक विविधता, समानता-विषमता या बाबींचे चिकित्सक परीक्षण करून प्रदेश अभ्यासणे आवश्यक असते. भूगोल विषयाचा गाभा यामध्ये आहे. त्यामुळे भारताबरोबर ब्राझील देशाची केलेली निवड या वर्षीच्या अभ्यासासाठी सार्थ ठरेल असे वाटते.

अनुक्रमणिका

क्र.	पाठाचे नाव	क्षेत्र	पृष्ठक्रमांक	अपेक्षित तासिका
१.	क्षेत्रभेट	प्रात्यक्षिक भूगोल	१	१०
२.	स्थान-विस्तार	सामान्य भूगोल	९	०६
३.	प्राकृतिक रचना व जलप्रणाली	प्राकृतिक भूगोल	१४	१०
४.	हवामान	प्राकृतिक भूगोल	२५	०९
५.	नैसर्गिक वनस्पती व प्राणी	प्राकृतिक भूगोल	३२	०९
६.	लोकसंख्या	मानवी भूगोल	३८	०८
७.	मानवी वस्ती	मानवी भूगोल	४६	०८
८.	अर्थव्यवस्था आणि व्यवसाय	मानवी भूगोल	५२	०८
९.	पर्यटन, वाहतूक आणि संदेशवहन	मानवी भूगोल	६१	०८

S.O.I. Note : The following foot notes are applicable : (1) © Government of India, Copyright : 2018. (2) The responsibility for the correctness of internal details rests with the publisher. (3) The territorial waters of India extend into the sea to a distance of twelve nautical miles measured from the appropriate base line. (4) The administrative headquarters of Chandigarh, Haryana and Punjab are at Chandigarh. (5) The interstate boundaries amongst Arunachal Pradesh, Assam and Meghalaya shown on this map are as interpreted from the "North-Eastern Areas (Reorganisation) Act. 1971," but have yet to be verified. (6) The external boundaries and coastlines of India agree with the Record/Master Copy certified by Survey of India. (7) The state boundaries between Uttarakhand & Uttar Pradesh, Bihar & Jharkhand and Chattisgarh & Madhya Pradesh have not been verified by the Governments concerned. (8) The spellings of names in this map, have been taken from various sources.

DISCLAIMER Note : All attempts have been made to contact copy righters (©) but we have not heard from them. We will be pleased to acknowledge the copy right holder (s) in our next edition if we learn from them.

पृष्ठ क्र. ९ साठीची टीप : चित्रातील राष्ट्रध्वजाचे रंग प्रमाणित रंगछटांप्रमाणे नसल्यास ते तांत्रिक मर्यादांमुळे झाले आहेत.

मुखपृष्ठ : शिकारा- श्रीनगर, हिमालयाच्या रांगा व नद्या, सुंदरबन येथील वाघ, अजिंठा लेणी, अटलांटिक महासागर- ब्राझील, ग्रीन अॅनाकोडा, कार्निव्हल- ब्राझील, रिओ दी जनेरीओ शहराचे विहंगम दृश्य.

मलपृष्ठ : नळदुर्ग किल्ला- उस्मानाबाद, अरबी समुद्र- मुंबई, सिंहगड व आजूबाजूचा परिसर, भारतीय बनावटीचे अंतराळयान, अॅमेझॉन नदी- विषुववृत्तीय वने.